

Літаратура

1. Мельникова, Е. Г. Понятие рецепции: современные исследовательские подходы к анализу текстов культуры / Е. Г. Мельникова // Ярославский педагогический вестник. — Т. I (Гуманитарные науки). — 2012. — № 3. — С. 239–242.
2. Семяновіч, А. Максім Гарэцкі: [прадмова] / А. Семяновіч // Гарэцкі, М. Выбранае. — Мінск: Белдзяржвыд., 1960. — С. 3–5.
3. Хализев, В. Е. Теория литературы: учебн. для вузов / В. Е. Хализев. — М.: Высш. школа, 1999. — 397 с.
4. Тюпа В. И. Анализ художественного текста: учебн. пособие / В. И. Тюпа. — М.: Академия, 2009. — 331 с.

Алена Ярмоленка (Гомель)

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ СІРАТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

У сусветнай мастацкай літаратуры можна знайсці нямала класічных вобразаў загубленага маленства, няшчаснай долі беспрытульнага маленькага чалавека, які сваім уласным лёсам адлюстроўвае жыццё тагачаснага грамадства. У англійскай літаратуры — гэта вобразы Олівера Твіста і Дэвіда Каперфільда, створаныя Ч. Дзікенсам, у французскай літаратуры — Гаўроша, героя рамана В. Гюго «Адрынутыя», маленькага беспрытульніка і бадзягі Гекельберы Фіна з амерыканскай літаратуры. Што датычыцца ўсходнеславянскай літаратурнай традыцыі, то тут найбольшую папулярнасць мае фальклорны вобраз сіраты, які па-свойму асэнсоўваюць рускія, беларускія і ўкраінскія пісьменнікі. У рускай літаратуры найбольш вядомыя вобразы М. А. Някрасава з вершаў, прысвечаных рускім дзецям, — «Дзядзька Якаў», «Плач дзяцей», «Сялянскія дзеці», паэмы «Каму на Русі жыць добра». Жыццё сіраты, яго адзіноту і беспрытульнасць, выдатна адлюстравалі ўкраінскі паэт Т. Шаўчэнка ў вершах «Доля», «Думка (Тяжко-важко в свеі жыці)» і інш.

Лёс народа і сірочая доля дзіцяці непарыўна звязаны і ў творчасці класікаў беларускай літаратуры Я. Купалы, Я. Коласа, М. Гарэцкага. Кожны з іх выказвае свой погляд на праблему, дае сваю характарыстыку героя, плённа выкарыстоўваючы здабыткі сусветнай літаратуры. Аднак у аснове створаных мастацкіх вобразаў ляжыць традыцыйны фальклорны вобраз сіраты. Можна сказаць, што гэты вобраз сімвалізуе беларускі народ, з’яўляецца адлюстраваннем яго менталітэту, нацыянальнай адметнасці і ідэнтычнасці. У беларускай літаратуры пачатку XX ст., як у ніякай іншай, намалювана душа беднага дзіцяці, якая прагне ласкі, клопату і духоўнага развіцця. Замест гэтага яно, як і яго народ, павінна змагацца за выжыванне, за акраец хлеба і ненадзейны прытулак, якога могуць пазбавіць у любы момант.

Вобраз беспрытульнага сіраты паўстае са старонак вершаў Я. Купалы. Журботны і тужлівы настрой верша «Песня сіроткі» (1906–1912) адпавядае настрою песеннага фальклору беларусаў. Аўтар не проста спачувае герою, але на яго прыкладзе стварае малюнак жыцця народа-сіраты, які таксама згубіў

надзею на шчаслівую долю. Янка Купала падкрэслівае безнадзейнае становішча сіраты традыцыйным зваротам малога пакутніка да Бога:

*Хто ж адзецца, пракарміцца
Паможжа?
Дзе падзецца, прытуліцца,
Мой Божа?
Пайду к дрэўцу прытулюся,
Заплачу;
К зоркам думкай памалюся
Бядачай [1, с. 142].*

Але скаргі сіраты застаюцца без адказу, нават рэха маўчыць, і толькі стогне бор. Ніхто не мае літасці да беспрытульнага і абяздоленага чалавека.

Вечнае блуканне па пакутах адлюстравана і ў вершы Я. Купалы «Сірочая доля» (1906–1910). З хаты ў хату ідзе бедны сірата, каб назбіраць сабе хлеба. Нягледзячы на ўсе намаганні, толькі смерць чакае яго, і ніхто не памоліцца за яго душу:

*Ой, цярпіш, сіротка,
Ўсё жыццё цярпіш;
Пойдзеш у магілку, —
Хто ж паставе крыж?
Хто, як ляжаш спаці
Навекі ў зямлю,
Пацеры згавора
За душу тваю? [2, с. 173]*

Традыцыйны вобраз сіраты ў творчасці Я. Купалы, яго няшчасная доля, сімвалізуе пакуты беларускага народа. Праз усю творчасць пісьменніка праходзіць думка пра беларусаў, якія з’яўляюцца выгнаннікамі і жабракамі на ўласнай зямлі. Ці ёсць надзея на выратаванне ад вечнага блукання па пакутах? На гэта пытанне спрабуе даць адказ Я. Колас у паэме «Сымон-музыка» (1911–1925).

Доля маленькага Сымона — сіроцтва пры жывых бацьках, якія выганяюць няўдалага сына з хаты. Невыпадкава пісьменнік у пачатку паэмы выкарыстоўвае фальклорныя вобразы адарванага ліста і коласа, якія сімвалізуюць жыццё сіраты. Нямілы і пахілы ліст ліпы, асуджаны на гібель, прадказвае лёс Сымона, якога б’юць і не разумеюць родныя людзі:

*Уй, няўклюд, мухамора!..
Грэх адзін з ім, адно гора. —
Не адзін раз чуў напрокі
Ад бацькоў сваіх хлопчук.
А за што, за што нарокі?
З-за чаго той злосны гук?
І завошта б’юць малога
І чапляюцца чаго?
Ну, скажыце: што благога
У тых забаўках яго?
Хіба грэх складаць казанкі*

*Або песенькі? Чаму?
Але ж гэтыя сцяванкі
Так і чуюцца яму... [3, с. 267]*

Душу хлопчыка, яго імкненне да творчасці, разумее толькі чужы чалавек — дзед-пастух. Ад яго ён атрымлівае дабрыню і спагаду, дзед вучыць Сымона слухаць гукі зямлі, іграць на дудцы і скрыпцы. Бацькі за страту авечкі выганяюць сына з дому, і пачынаецца поўная гора і здзекаў вандроўка сіраты-жабрака па чужых хатах. Вобраз сіраты дапамагае пісьменніку сказаць аб долі мастака, які павінен вечна блукаць па пакутах, незразумелы людзмі, заклапочанымі толькі барацьбой за выжыванне, за акраец хлеба. Як і Янка Купала, Я. Колас выкарыстоўвае фальклорны матыў — плач сіраты на магіле дзеда, які замяніў яму маці. Пісьменнік традыцыйна характарызуе героя як гаротнага, адзінокага і беспрытульнага:

*Толькі вочкі асвяталі
Твар замораны, худы
І так многа прыдавалі
Хлопцу гора і нуды.
І было ў іх задумленне
Не дзяціных яго лет,
І адбітак засмучэння
Палажыў на вочы след [3, с. 318–319].*

Адзінота і адрынутасць сіраты, якія «...з'яўляюцца дамінуючымі фактарамі ў сіроцкай скрусе і журбе» [4, с. 526], дапамагаюць аўтару паказаць адасобленасць сапраўднага мастака. Між тым пісьменнік падкрэслівае, што менавіта адзінота і засяроджанасць дазваляюць Сымону пачуць галасы птушак, дрэў і кветак, спазнаць красу роднай зямлі, спасцігнуць таямніцу мастацтва.

Традыцыйны вобраз сіраты пераасэнсоўвае М. Гарэцкі ў сваёй апавесці «Ціхая плынь» (1917–1930). Трактоўка аўтарам гэтага героя дасягае незвычайнай глыбіні і трагізму, бо яго Хомка — сірата пры жывых бацьках, як і Сымон-музыка. У сям'і Хомкі бацька п'е, а маці цяжка працуе, не знаходзячы сіл паклапаціцца аб дзецях. Вострую праблему сіроцтва пры жывых бацьках аўтар вырашае, выкарыстоўваючы фальклорныя матывы для характарыстыкі героя — беспрытульнасці, адзіноты і распачы. Безнадзейнасць лёсу беднага сялянскага сына паўстае ўжо з першых старонак апавесці, падчас знаёмства з галоўным героем: «Круглыя дзіцячыя вочкі, зарумзаныя і пахмурныя, з безнадзейным подзівам уталопяца на вас. І патроху з'яўляецца свядомасць: чаго вам трэба? Бо вы — не маці, што зачыніла яго, не маючы большых дзетак-нянec, і сышла на дзень-год у поле жаць авёс, сышла і не ідзе пакарміць яго і абцёрці носік. Вы разважаеце: хлопчык гэта ці дзяўчынка? — Ці не ўсё роўна: доля ж аднакава.

Гэта — герой нашае гісторыі Хомка.

Гэта — яго дзіцячая пара.

Безнадзейны подзіў пачынае наволі знікаць, даючы месца тужліваму расчараванню: не, не маці, а чужынец, незнаёмы, безуважна пазірае на бяду малага» [5, с. 264].

Бясконцыя здзекі і гора чакаюць дзіця на жыццёвым шляху. У школу Хомку бяруць толькі таму, што настаўнік баіцца яго п'янага бацькі. Горкай прамудрасцю здаецца герою вучоба, бо за ўжыванне беларускіх слоў у рускай школе ён вымушаны насіць ганебны знак свайго невуцтва — бірку, цярпець вечныя здзекі настаўніка і ў рэшце рэшт згубіць усякую надзею на атрыманне адукацыі.

З выгнаннем са школы пачынаецца для чулівага хлопчыка суровая школа жыцця. Разам з бацькам ён вымушаны вазіць спірт, цярпець злосць і п'янства бацькі, які замест цукеркі частуе сына гарэлкай. Супакой і радасць можа знайсці герой толькі ў снах, дзе сонейка ззяе і грэе, песцяць сваіх дзяцей галубы, вучаць іх лятаць. Дзіцячая навука Хомкі — гэта пабоі і здзек уласнага бацькі, а потым і гаспадара, у якога ён служыць. Распач і гора выходзіць такая навука, апошнім горам у лёсе Хомкі стаецца яго несправядлівая і бессэнсоўная смерць на вайне. Пра долю сялянскага сына яскрава гаворыць народная песня, ужытая аўтарам у якасці эпіграфа да апошняй часткі аповесці:

*Вазьмі, маці, пяску жменю,
Пасей, маці, на каменю:
Як прыжджэшся пяску ўсходу, —
Тады верне сын з паходу...* [5, с. 309]

Вобраз Хомкі, створаны М. Гарэцкім, — адзін з самых запамінальных вобразаў у беларускай літаратуры. Асуджаны на вечнае блуканне, беспрытульны сірата пры жывых бацьках мала ведае спагады і дабрыні, чужыя людзі больш спачуваюць яму, чым родныя, а матчыну ласку ён бачыць толькі ў снах.

Усё вышэйадзначанае дазваляе сцвярджаць, што характарыстыка сіраты ў творчасці Я. Купалы, Я. Коласа, М. Гарэцкага ў асноўным супадае з традыцыйнымі народнымі ўяўленнямі аб сірочай долі: «Паводле народных песень, сірата заўсёды паўгалодны, недагледжаны, босы, брудны, з нячэсанай галавой» [4, с. 526]. Галоўнымі рысамі, на якіх акцэнтуюць увагу аўтары, з'яўляюцца адзінота і адчужанасць героя, якія дапамагаюць адлюстраванню не толькі трагічны лёс асобнага чалавека, але і стварыць малюнак жыцця цэлай нацыі, з якой атаясамліваецца галоўны герой. Свае асаблівасці маюць героі Я. Коласа і М. Гарэцкага. Наяўнасць бацькоў у Сымона і Хомкі толькі падкрэслівае духоўную адзіноту сірот, іх гаротнае жыццё, у тым ліку і па віне сваіх родных. Яшчэ адной традыцыйнай рысай можна назваць прадвызначанасць лёсу герояў, непазбежныя цяжкія пакуты, якія ў народных уяўленнях выражаюцца прымаўкай: «Бог сірату любіць, але долі не дае» [4, с. 526].

Такім чынам, у беларускай літаратуры пачатку ХХ ст. адлюстраваны вызначальны для асэнсавання нацыянальнай адметнасці вобраз сіраты. На думку класікаў беларускай літаратуры, менавіта сірочая доля характарызавала лёс нацыі, лёс мастацтва на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Пазбаўленае бацькоў дзіця, якое змагаецца за існаванне, атрымліваючы толькі пабоі і здзек замест ласкі і спагады, вобраз якога паўстае са старонак вершаваных і прзаічных твораў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Гарэцкага, прымушае задумацца над далейшым лёсам айчыны. Якая доля чакае народ-сірату? Ці зможа ён

пераадолець спрадвечную наканаванасць, сцвердзіць сваё права на жыццё і самавыражэнне?

Літаратура

1. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. — Т. 3: Вершы, пераклады 1911–1914 / Я. Купала; рэд. М. Мушыньскі. — Мінск: Маст. літ., 1997. — 344 с.
2. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. — Т. 2: Вершы, пераклады 1908–1910 / Я. Купала; рэд. В. Рагойша. — Мінск: Маст. літ., 1996. — 344 с.
3. Колас, Я. Новая зямля. Сымон-музыка: Паэмы / Я. Колас. — Мінск: Маст. літ., 1986. — 448 с.
4. Гурскі, А. І. Сіроцкія песні / А. І. Гурскі // Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2 т. — Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва — «Яшчур» / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2006. — С. 526.
5. Гарэцкі, М. Прысады жыцця: Аповяданні, аповесці / М. Гарэцкі; уклад. Т. Голуб. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2003. — 479 с.

Ірына Казакова (Мінск)

КАРАВАЙНЫ РЫТУАЛ У ТРАДЫЦЫЙНЫМ ВЯСЕЛЬНЫМ АБРАДЗЕ БЕЛАРУСАЎ І ЎКРАЇНЦАЎ

Для многіх народаў свету хлеб сімвалізуе жыццё. Пра яго складалі гімны, песні, легенды. Хлеб называлі кармільцам, бацюшкам. Як і ў старажытныя часы, святочны хлеб на ручніку і сёння выконвае важнейшую ролю ў самых ўрачыстых моманты нашага жыцця. Хлеб заўсёды апявалі ў песнях, узвялічвалі як боства ў фальклорных творах розных жанраў. Адным з важнейшых вясельных рытуалаў амаль для ўсіх славянскіх народаў, у тым ліку для беларусаў і ўкраінцаў, з'яўляўся каравайны рытуал. Для беларусаў выпяканне вясельнага каравая азначала абавязковае неадкладнае вяселле. Калі да каравайнага рытуалу вяселле магло па якіх-небудзь выключных прычынах яшчэ і не адбыцца, то выкананне гэтага рытуалу было пэўным парогам, пераступіўшы праз які, шляху назад ужо не было. Гэта адлюстравана і ў вясельных песнях: *«Мамычка ў дочачкі пыталася: // — Што ты слезачкі ілеш? // У вакошачка не глядзіш? // Жаніха не выглядаеш? // — Не хачу замуж ідзіць, // Не хачу з табой, мамычка, растряца, // Хачу дзевачкай у хаце сваёй // З сябровачкамі атстаца. // Позна дочачка слёзкі ліць, // — Позна, любая, гараваці. // Каравай твой у клеці стаіць, // Час галовычку накрываці...»* (зап. ад Сідарэнкі А. А. у в. Канаўка Хоцімскага раёна Магілёўскай вобласці, 1915 г. н.)

Многія выдатныя беларускія і ўкраінскія вучоныя прысвячалі свае даследаванні вясельным абрадам і ў прыватнасці, каравайным рытуалам. Напрыклад, Я. Ф. Карскі, А. С. Фядосік, М. Ф. Сумцоў. Даследчыкі падкрэслівалі, што каравай прысвячалі сонцу, выраблялі яго такой жа круглай формы як і сонца. «Ад сонца залежыць жыццё, урадлівасць і ўвогуле плоднасць на зямлі» [6, с. 357].

Бласлаўленне маладых вясельным караваем павінна было забыспечыць ім доўгае шчаслівае жыццё, нараджэнне здаровых дзяцей, дабрабыт. А. С. Фядосік падкрэсліваў, што ў фальклорных творах, асабліва ў абрадавых песнях, хлеб —